

УДК 159.922.73

ДІАЛОГІЧНІСТЬ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ДІАЛОГІЧНА ВЗАЄМОДІЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ

Михальчук Ю.О., к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри психології

Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука

У статті розглянуто сутність діалогічної свідомості особистості через аналіз образу «Я» та «Я-концепції». Вказано, що процес розвитку та становлення «Я-образу» відбувається протягом усього життя завдяки психологічним механізмам рефлексії та децентрації, а також процесам ідентифікації й відособлення. Форма децентрації (зріла або незріла) актуалізує види міжособистісних стосунків та способи реагування в конфліктній взаємодії, що є толерантними, індиферентними та інтолерантними. Виділено складові частини структури толерантності.

Ключові слова: діалог, діалогічна свідомість, діалогічна взаємодія, децентрація, толерантність.

В статье рассмотрена сущность диалогического сознания личности через анализ образа «Я» и «Я-концепции». Указано, что процесс развития и становления «Я-образа» происходит в течение всей жизни благодаря психологическим механизмам рефлексии и децентрации, а также процессам идентификации и обособления. Форма децентрации (зрелая или незрелая) актуализирует виды межличностных отношений и способы реагирования в конфликтных взаимодействиях, которые могут быть толерантными, индифферентными и интолерантными. Выделены составляющие структуры толерантности.

Ключевые слова: диалог, диалогическое сознание, диалогическое взаимодействие, децентрация, толерантность.

Mikhalchuk Yu.A. THE DIALOGUE OF PERSONALITY CONNECTION AND DIALOGUE INTERACTION: THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STUDY

The article discusses the essence of the dialogic consciousness of the individual through the analysis of the image of «Myself» and «Myself-concepts». It is indicated that the process of development and formation of the «Myself-image» takes place throughout life through the processes of identification and isolation and the psychological mechanisms of reflection and decenteration. The form of decenteration (mature or immature) actualizes the types of interpersonal relationships and the ways of responding in conflict interactions that are tolerant, indifferent and intolerant. The components of the structure of tolerance has been highlighted.

Key words: dialogue, dialogical consciousness, dialogic interaction, decenteration, tolerance.

Постановка проблеми. Для того, щоб вижити у сучасному світі, людству слід подолати наявні руйнівні тенденції. Подолати їх можна конструктивними та деструктивними засобами: пригнічуванням, примусом, згладжуванням або діалогічною взаємодією тощо. Діалогічна взаємодія являє собою ідеальний конструкт, який передбачає природність та можливість розвитку її учасників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці толерантність як категорія відносин була у фокусі досліджень О.Ю. Клепцова, В.Г. Маралова, В.А. Ситарова. Вивчення толерантності засобами конструктивного діалогу здійснювалось в дослідженнях теорії діяльності К.О. Абульханової-Славської, О.О. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Г.І. Щукіної. Прикладні аспекти формування толерантної свідомості розроблялися в роботах О.О. Савченко, О.Д. Шарова.

Метою статті є розгляд феномену толерантності через призму діалогічності сві-

домості особистості та діалогу в контексті міжособистісної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо толерантність у вузькій площині міжособистісного спілкування та взаємодії людей. У такому розумінні толерантність, з одного боку, ототожнюється із соціальною перцепцією, адже завдяки пізнавальним процесам відбувається сприймання, пізнання та оцінка явищ соціального світу за зовнішніми ознаками та, з іншого боку, є співзвучною емпатії, яка, на думку Л. Виговської, віддзеркалює внутрішній світ іншого індивіда і, насамперед, його переживання [11].

Власне, діалогічність свідомості, трансцендентність людини дає можливість виходити за межі власного «Я» та налагоджувати міжособистісну взаємодію, протиставляти різні точки зору та з'ясовувати розбіжності між ними. Схарактеризуємо діалогічність свідомості людини.

Говорячи про діалогічні особливості психології особистості, Г.В. Д'яконов аналізує

концепції структури образу «Я» та «Я-концепції» особистості. Він зазначає, що філософи у структуру людського «Я» включали біологічно-тілесне «Я» та соціально-культурне «Я», а теорія У. Джемса базується на положенні про образ «Я», що імпліцитно включає «Я, що познає» та «емпіричне Я», в структурі якого є «матеріальне», «соціальне» та «духовне Я» [12, с. 15.]. Аналізуючи роботи Ч.Х. Кулі, Г.В. Д'яконов відзначає теорію «дзеркального Я», за якою уявлення людини про самого себе складається з трьох компонентів: 1) уявлення про людину іншої особи; 2) оцінка іншого; 3) самооцінка, що включає почуття гордості або пониження [12, с. 15.].

«Я-образ» як цілісне уявлення особистості про самого себе є складним динамічним явищем, що змінюється з переходом дитини від однієї вікової групи до іншої протягом онтогенетичного розвитку – відсутність власного «Я» у немовля (симбіоз з мамою), усвідомлення «Я» у дитини, відкриття «Я» у підлітків, самовдосконалення «Я» у дорослих [9].

Особистісне «Я» є складним феноменом, що складається із системи ціннісних орієнтацій та настанов особистості, де всі модальності «Я-образу» взаємопов'язані та є унікальними (Р. Бернс, Т.Б. Карцева, Т.В. Дмитрова, І.А. Слободянюк). Аналізуючи сучасні наукові дослідження, можна виділити різні складові частини «Я-образу» із багатогранністю його компонентів та підструктур, а саме:

- «Я-реальне» – «Я-ідеальне» – «Я-фантастичне»;
- «Я-теперішнє» – «Я-минуле» – «Я-майбутнє»;
- «Я-дзеркальне» (відображене «Я») як уявлення суб'єкта про те, як він виглядає з боку, як його приймають та оцінюють інші;
- «професійне Я»;
- потенційне «Я» – необхідне «Я» – можливе «Я»;
- «Я-зовнішнє» – «Я-внутрішнє» тощо.

Така різноманітність підструктур самоусвідомості, образу «Я» та «Я-концепцій», що знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії, створює основу для діалогічної множинності (поліфонії) та діалогічної цілісності складної будови людської самосвідомості та людської особистості загалом. Проте Г.В. Д'яконов, відзначаючи факт даності діалогічності самосвідомості особистості дитини, зазначає важливість її розвитку [12, с. 15.]. Так, більшість вітчизняних вчених розглядають процес розвитку та становлення «Я-образу» протягом усього життя людини (Б.Г. Ананьев, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, П.Р. Чамата) та зазна-

чають, що формування «Я-образу» дитини залежить від відображеного ставлення інших людей, передусім, значущих дорослих. У дитячій свідомості, на думку І.І. Чеснокової, відбувається процес сприйняття численних образів себе в різних ситуаціях спілкування та взаємодії. Вказані образи себе спочатку виникають на основі усвідомлення наданих іншими оцінок, а далі – на основі співвідношення оцінок інших і своїх власних [26]. Так, під час інтеракцій, взаємодій з іншими, налагодженні відносин здійснюється становлення відношення «Я-інші» [25], завдяки чому відбувається: а) установлення власної відмінності від інших; б) усвідомлення того, як мене сприймають інші; в) уявлення про себе, свої психологічні особливості, що характеризує власну особистісну несхожість [1]. Отже важливим орієнтиром у становленні «Я-образу» є уявлення про особистість з точки зору інших людей [21].

Способами міжособистісного розуміння та сприймання є психологічні механізми рефлексії та децентрації, а також процес ідентифікації та відособлення. Децентрація розуміється як психологічний механізм врахування та координації індивідом точок зору (позицій) інших людей зі своєю власною [23]. Автор виділяє пізнавальну децентрацію, що розв'язує задачі фізичної (просторової) взаємодії та соціальну децентрацію (соціальна взаємодія).

Протилежним децентрації є явище егоцентризму (Т. Пашукова) [22]. Егоцентризм в когнітивному плані характеризується нездатністю індивіда вміщувати в обсяг своєї уваги розмаїття точок зору, поглядів інших людей, тобто є тенденцією інтерпретувати світ з точки зору власного «Я» («Его») [23]. Така інтерпретація центрується на тому, що є перцептивно видимим, помітним, зримим. Діти схильні припускати бачення світу інших людей таким, який є у них самих. Проте з часом, завдяки збагаченню соціального досвіду, за теорією Ж. Піаже, дитина стає менш егоцентричною та більш сприйнятливою до думок, позицій інших, що і є розвитком від центрації до децентрації. Так, автор говорить про важливість гармонійного співвідношення між потребою особистості у відстоюванні себе, своїх поглядів, бажань та потребою в орієнтуванні на потреби та бажання інших.

Проте дослідниця Т. Пашукова заперечує зниження егоцентризму на онтогенетичному розвитку дитини і, навпаки, акцентує увагу на його значному збільшенні, особливо у підлітковому віці, що підтверджується результатами її емпіричних досліджень [22, с. 30–31]. Аналізуючи та інтерпретуючи отримані результати, автор робить

висновок про прямий зв'язок між зменшенням егоцентризму та зміною умов взаємодії у міжособистісному спілкуванні, а саме – налагодженні теплих, дружніх стосунків з оточуючими. Адже завдяки ідентифікації індивіда з іншими, інтеріоризації (переведення усередину) поглядів, зразків поведінки в середині власного «Я» відбувається процес конструювання свого «Я» із врахуванням позицій значущих інших [29]. Тобто, на думку Роберта Кегана, формування власної точки зору проходить «шлях» від її врахування задля успішного досягнення власних цілей до існування останньої як складової частини «Я». Проте автор зазначає, що вказана інтеріоризація є можливою за умови близькості, спорідненості, схожості позицій інших із власними або особистісною значущістю відносин з певною особою.

Децентрація є основою налагодження діалогічної взаємодії та безпосередньо впливає на міжособистісне розуміння. Адже людина завжди функціонує між потребою відстоювати себе, своє місце в житті, свої думки, погляди, бажання та потребою успішної взаємодії з іншими [22, с. 29].

Діалогічна взаємодія з людьми як партнерами передбачає, на думку Г.О. Балла, повагу до них та фасилітацію, що означає підтримку їхньої активності, яка сприятиме розкриттю та примноженню конструктивних здатностей останніх [6, с. 72].

Діалогічна змістова частина взаємодії передбачає визнання реальних розбіжностей між світоглядними орієнтаціями, маючи за свою основу толерантність [7, с. 74].

Діалогічна форма спілкування в значно більшому ступені зачіпає емоційну сферу особистості та продукує динамічні зміни в почуттях (О.О. Бодальов, В.М. Панферов, А.М. Сухов). Адже завдяки діалогу розвивається наполегливість в підборі аргументів щодо відстоювання власної позиції.

Вивчення діалогу як взаємодії різних смислових позицій представлено в роботах М. Бубера, М.М. Бахтіна, Г. Гадамера, В.С. Біблера. Так, Я. Яноушек розрізняє лінгвістичне та психологічне вивчення діалогу і в останньому акцентує увагу на особливості взаємовідносин між партнерами за спілкуванням [27]. Про психологію вивчення діалогу пише Г.М. Кучинський, який він розуміє як «процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії <...>, що повинен орієнтуватися на виявлення міжособистісних відношень співбесідників, що розвиваються в процесі діалогу...» [17, с. 12]. Тобто, автор визначає діалог як «взаємодію різних смислових позицій, що вони розвивають» [17, с. 12].

Діалог, на думку М.М. Бахтіна, передбачає повернення на своє місце, у свою

ціннісну систему, яка має здібність збагачувати іншу систему (пізнання), допомогти їй (етичний вчинок), побачити цілісно, завершено, з позиції ззовні (естетичне відношення) [8]. М.М. Бахтін зазначає: «Жити – означає брати участь у діалозі – запитувати, прислухатися, відповідати, погоджуватися і так далі. У цьому діалозі людина бере участь вся та всім життям: очима, губами, руками, душею, духом, усім тілом, вчинками. Вона вміщує себе в слово, і це слово входить у діалогічну матерію людського життя, в світовий симпозиум» [8, с. 318]. Лише так людина пізнає себе.

Ідеї діалогічного спілкування М. Бубера викладено у наступних тезах: тільки у стосунках з іншими людьми кожен може пізнати самого себе, тільки завдяки діалогічному принципу взаємин людина знаходить власну сутність, «вбираючи» в себе міжлюдське, співвідносячи себе з іншими людьми [10].

Г.О. Ковальов розвиває та продовжує ідеї М. Бубера та пропонує розрізняти монологічний та діалогічний полюси міжособистісної взаємодії і, вивчаючи діалогічний вплив, використовує термін «розвиваюча стратегія» [16]. Основним інструментом реалізації діалогічної стратегії є діалог, а основними принципами та нормативами існування діалогічного впливу є:

- емоційна та особистісна відкритість партнерів за спілкуванням;
- психологічне орієнтування на актуальні стани один одного;
- довірливість та відкритість виразу почуттів та станів [16].

Діалог, на думку Г.О. Ковальова, є найвищим рівнем організації спілкування між партнерами, адже він фасилітує створення такої психологічної атмосфери, де є емоційне «буття разом», психологічна єдність суб'єктів, їх відкритість, розвиток та розкриття, адже, як зазначає Г.О. Балл та М.С. Бугрін, у процесі діалогічної взаємодії партнери за спілкуванням знаходяться в рівних позиціях, допомагаючи один одному [5]. Діалогічна стратегія (термін Г.О. Балла та М.С. Бугріна) враховує цілі суб'єктів.

В контексті нашого дослідження нас цікавить розуміння діалогу як принципу взаємовідносин. Вказаний концепт розвивається в межах теорії соціальної взаємодії, за якою кожна людина завжди перебуває у фізичному або уявному оточенні інших людей та намагається поводити себе так, щоб отримати максимальну вигоду (схвалення) та мінімізувати неприємності (Т. Парсонс, Г. Хоманс). Автори зазначають, що у разі отримання взаємного задоволення, відносини можуть стати дружніми (постійними),

тоді як у разі незадоволення очікувань – виникає фрустрація та агресія [19].

Так, О.В. Киричук вважає, що діалогічні взаємини не обов'язково передбачають існування відносин дружби та любові, проте завжди вони свідчать про дотримання гуманної міжособистісної взаємодії. Автор вказує, що діалогічні взаємини завжди є рефлексивними [14]. Адже, проникаючи у зміст власної індивідуальності через самопізнання, створюється простір для самореалізації [15]. Адже, як зазначає В.В. Іванова «...мало просто поважати один одного. Треба шукати шляхи зближення» [13, с. 7]. Очевидним є те, що таке зближення передбачає діалогічну взаємодію. Саме вказаний діалог становить, на думку М. Раца, умову розвитку суспільства, тоді як толерантність – є «умовою мирного співіснування» [24, с. 27]. Йдеться про соціоморальний розвиток особистості, що стає можливим завдяки соціальній взаємодії [28].

Участь у різних групах є стимулом для соціального розвитку особистості – чим інтенсивнішою є соціальна стимуляція, тим швидшим є темп морального розвитку [30].

Проте, зосереджуючи свою увагу на впливові соціальних груп на розвиток моральної сфери особистості дитини, Л. Колберг здійснює аналіз сімейної соціалізації дитини, що є «унікальною та необхідною для морального розвитку» [30, с. 75]. Використовуючи прийом індукції, батьки дають пояснення та стимулюють дитину до зміни власної поведінки через врахування позиції (точки зору) інших, отже налаштовують їх на діалогічну взаємодію.

Форма децентрації (зріла або незріла) актуалізує види міжособистісних стосунків та стратегії (способи) реагування в конфліктній взаємодії, якими є наступні [20, с. 13–14]:

1) ухилення як спосіб відмови як від власних цілей, так і суперечливих питань, через які виникає конфлікт, а також людей, причетних до нього. Прихильники даного способу вважають, що намагатися вирішувати конфлікт – річ безнадійна, тому вони тримаються осторонь, адже переконані, що легше втікти (фізично чи психологічно) від конфлікту, ніж зіткнутися з ним;

2) примус. Для людей, що підтримують цей спосіб взаємодії, найважливішими є власні цілі, а стосунки з людиною мають для них другорядне значення. Вони за будь-якої ціни готові досягати поставленої мети. Потреби інших людей їх не турбують, їх мало хвилює те, чи вони комусь подобаються, чи проявляє хтось прихильність до них чи ні. Прихильники такого способу взаємодії переконані, що конфлікти вирі-

шуються тоді, коли один перемагає іншого. Вони прагнуть бути переможцями. Перемога дає їм відчуття гордості та успіху. Поразка викликає почуття безсилля, неадекватності, невдачі. Вони намагаються здобути перемогу, приголомшуючи суперників, нападаючи раптово, а також залякуючи чи погрожуючи їм з позиції сили;

3) згладжування. Для таких особистостей стосунки – є найважливішими, а власні цілі не мають для них великого значення. Вони хочуть подобатися, прагнуть, щоб усі їх любили та цінували. Вони вважають, що краще уникати конфлікту заради гармонії, та впевнені, що конфлікти не можна обговорювати, не завдаючи шкоди стосункам. Вони бояться завдати болю, образити, зіпсувати стосунки під час конфлікту. Щоб зберегти стосунки, вони готові пожертвувати особистими цілями. Таких людей часто називають такими, що мають «велике та добре серце», з іншого боку, в очах оточуючих вони виглядають занадто м'якими та, деколи, безвольними;

4) компроміс. Такі особистості – є невибагливими як у своїх цілях, так і у стосунках з іншими людьми. Вони шукають компроміс, часто жертвуючи частиною своїх домагань під час конфлікту та переконують іншу особу поступитися теж певною частиною своїх цілей. Для них є важливим таке вирішення конфлікту, коли б обидві сторони отримали «золоту середину» між двома крайніми позиціями, тому проявляють готовність пожертвувати як частиною своїх домагань, так і стосунків заради досягнення згоди для спільного добра.

5) розв'язання проблеми / переговори. Такі особистості високо цінують власні цілі та стосунки. Вони розглядають конфлікти як проблему, яку слід розв'язувати, і шукають таке рішення, яке б задовольнило б їх власні цілі та цілі супротивної сторони в конфлікті. Вони сприймають конфлікти як засіб поліпшення стосунків шляхом послаблення напруження між взаємодіючими сторонами та не заспокоюються доки не буде знайдено рішення, яке б задовольнило як власні, так і чужі цілі, і доки не спаде напруженість і не зникнуть негативні емоції.

З описаних стратегій стає зрозумілим, що стратегії ухилення, згладжування та примусу є незрілими видами (формами) децентрації, тоді як компроміс та розв'язання проблеми (переговори) можна вважати її зрілими формами. Вважаємо децентрацію основою формування рефлексії та толерантності. Так, паттерн «примус» є найбільш інтолерантним, «ухилення» є проявом індиферентності, байдужості до проблеми.

На думку Г.О. Балла, яку ми повністю поділяємо, необхідною умовою виховання в молоді духовних передумов запобігання конфліктам є реалізація в освіті діалогічних засад [7, с. 41–42]. Діалогічна стратегія міжособистісних впливів розуміється Г.О. Баллом як стратегія партнерської взаємодії [7, с. 52].

Навчити особистість дитини проявляти толерантне ставлення до навколишньої дійсності можна через спеціально розроблену систему впливів на свідомість та самосвідомість, зміну світогляду в напрямі зміни когнітивного, афективного та конативного аспектів в структурі толерантності.

Когнітивна складова частина (пізнавальний компонент) являє собою своєрідне інформаційне «поле», що включає знання про сутність та складники толерантності як характерологічної риси особистості.

Афективна складова частина включає емоційне ставлення, емоційну реакцію, що є проявом спектру почуттів, які є адекватними (або неадекватними) конкретній ситуації міжособистісної взаємодії.

Дослідники конфліктологічної взаємодії відзначають, що необхідними умовами та факторами актуалізації толерантності є, власне, антагонізм у міжособистісній взаємодії [2], прояв усього спектру негативних емоційних реакцій, заперечення позиції опонента [3]. А сам конфлікт розуміють як один із найважливіших механізмів розвитку природи, суспільства та особистості [4].

Поведінковий компонент процесу розвитку толерантності є інтегративною якістю людини і має особливе значення, адже лише у межах діяльності особистості її поведінкові акти, паттерни поведінки вибудовуються в унікальну життєву позицію, що наповнюється суб'єктивним смислом.

Поведінковий концепт толерантності включає уміння та навички взаємодії з людьми, а саме: а) налагодження діалогічної взаємодії (про що йшлося на початку нашого наукового пошуку); б) встановлення співпраці в процесі взаємодії, в тому числі конфліктної (описані нами види міжособистісних стосунків та стратегії (способи) реагування в конфліктній взаємодії).

Власне, В.О. Лекторський вважає, що толерантність є можливою тільки за умови поваги до іншої позиції із настановленням на взаємну зміну позицій в результаті критичного діалогу [18]. Так, із визначення В.О. Лекторського, з яким ми погоджуємося, стає зрозумілим, що однією із функцій толерантності є зміна напрямку потенційно конфліктної взаємодії на її конструктивне розв'язання. Зазначена функція передба-

чає готовність до діалогу, що має у своїй основі діалогічність свідомості людини.

Висновки. Виділення складових частин структури образу «Я» та «Я-концепції» особистості, психологічної сутності процесів ідентифікації та відособлення, психологічних механізмів рефлексії та децентрації надало можливість розглянути процес налагодження діалогічної міжособистісної взаємодії, описати види міжособистісних стосунків та способи реагування в конфліктній взаємодії. Схарактеризовано складові частини структури толерантності. Подальший науковий пошук вбачаємо у розробці системи впливів на свідомість та самосвідомість особистості в напрямі розвитку толерантності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 239 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. М.: Наука, 2004. 720 с.
3. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. М.: Институт практической психологии, 2006. 767 с.
4. Асмолов А.Г. Толерантность: различные парадигмы анализа. А.Г. Асмолов. Толерантность в общественном сознании России. М.: Смысл, 2008. С. 246–257.
5. Балл Г.А. Анализ психологического воздействия и его педагогическое значение. Вопросы психологии. 1994. № 4. С. 56–66.
6. Балл Г.О. Сутнісні складові раціогуманістичної орієнтації. Практична психологія та соціальна робота. 2009. № 3. С. 72–74.
7. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: «Ліста-М». 2003. 128 с.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. 424 с.
9. Бодалев А.А. О психологии понимания человека. Мир психологии. 2002. № 2. С. 12–17.
10. Бубер М. Я и Ты. М., 1993. 176 с.
11. Виговська Л. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної реальності. Духовність як основа консолідації суспільства. К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини». 1999. Том 16. С. 76–81.
12. Дьяконов Г.В. Диалогические особенности психологии личности в школьном возрасте. Практична психологія та соціальна робота. 2009. № 6. С. 13–18.
13. Иванов В.В. Гуманитарные науки и будущее современной цивилизации. Общественные науки и современность. 2007. № 2. С. 5–12.
14. Киричук О.В. Діалог у контексті педагогічної взаємодії. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи; за ред. В.В. Андрієвської, Г.О. Балла, А.Г. Волинця. К., 1997. С. 31–43.
15. Киричук О.В. Формирование у учеников активной жизненной позиции. К., 1983. 140 с.
16. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия. Вопросы психологии. 1987. № 3. С. 41–49.

17. Кучинский Г.М. Диалог и мышление. Минск., 1983. 190 с.
18. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме. Вопросы философии. 2007. № 11. С. 46–54.
19. Машак С.О. Психологічний аналіз розвиваючої взаємодії підлітків: Дис. ... канд. пед. наук. К., 1995. 205 с.
20. Михальчук Ю.О. Типологія конфліктів та шляхи їх розв'язання: методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Рівне, 2007. 50 с.
21. Мід Д. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста; пер. з англ. та передм. Т. Корнало. К.: Український Центр духовної культури, 2000. 374 с.
22. Пашукова Т. Динаміка егоцентризму в підлітковому та юнацькому віці. Психологія. 1990. Випуск 35. С. 28–36.
23. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психологий интеллекта. М.: Наука, 1969. 659 с.
24. Рац М. Диалог в современном мире. Вопросы философии. 2004. № 10. С. 20–32.
25. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. 191 с.
26. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. М.: Наука, 1985. 200 с.
27. Яноушек Я. Некоторые социально-психологические вопросы проблемного диалога. Общая и прикладная психолінгвістика. М., 1973. С. 15–27.
28. Gibbs J.C. The cognitive developmental perspective. Moral Development: An Introduction. Boston: Allyn and Bacon, 1995. P. 27–48.
29. Kegan R. In over our heads: the mental demands of modern life / R. Kegan. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994. P. 74.
30. Kolberg L. The psychology of moral development: essays on moral development (Vol. 2). / L. Kolberg. San Francisco: Harper and Row, 1984., P. 74–78.

УДК 37.025

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Насирова Нигяр Руслан кызы,
доктор философии, преподаватель кафедры психологии
Бакинского государственного университета
(Баку, Азербайджан)

В статье рассмотрены основные направления исследования вопросов критического мышления в психологической литературе. Подтверждено мнение исследователей о том, что проблематика исследований начинается с анализа общих вопросов мышления, проведенных философами, педагогами, психологами. Также рассмотрены вопросы критического мышления в рамках школьного обучения. Имеется целый ряд работ по конкретным направлениям формирования критического мышления, в частности, соотношение процесса формирования интеллектуальных умений и критического мышления, критическое мышление и толерантность и так далее. Важное место в исследованиях занимают вопросы рефлексии и творчества в рамках критического мышления, а также активизации познавательного процесса в целом.

Ключевые слова: психологические исследования, критическое мышление, обучение и воспитание, когнитивная деятельность, познание и творчество, характер и темперамент.

У статті розглянуті основні напрями дослідження питань критичного мислення в психологічній літературі. Підтверджено думку дослідників про те, що проблематика досліджень починається з аналізу загальних питань мислення, проведених філософами, педагогами, психологами. Також розглянуто питання аналізу критичного мислення в рамках шкільного навчання. Є цілий ряд робіт за конкретними напрямками формування критичного мислення, зокрема, співвідношення процесу формування інтелектуальних умінь і критичного мислення, критичне мислення і толерантність і так далі. Важливе місце в дослідженнях займають питання рефлексії і творчості в рамках критичного мислення, а також активізації пізнавального процесу в цілому.

Ключові слова: психологічні дослідження, критичне мислення, навчання і виховання, когнітивна діяльність, пізнання і творчість, характер і темперамент.

Nasirova Nigar Ruslan. FORMATION OF CRITICAL THINKING IN THE PROCESS OF STUDYING PSYCHOLOGY

The article reviews the main directions of research of critical thinking issues in psychological literature. In particular, it acknowledges the researchers' opinion that the problematic of research begin with an analysis of general issues of thought, conducted by philosophers, teachers, psychologists. The analysis of critical thinking in the framework of school education is also considered in sufficient details. There is a number of works on specific areas of the formation of critical thinking, in particular, the relationship between the process of formation of intellectual skills and critical thinking, critical thinking and tolerance, etc. An important place in research is occupied by the issues of reflection and creativity within the framework of critical thinking, as well as the activation of the cognitive process as a whole.

Key words: psychological research, critical thinking, education and upbringing, cognitive activity, cognition and creativity, character and temperament.